

Хиндистоннинг Калонжар вилоятининг ўрдохи Нанда кўргони жангсиз таслим бўлгач, Султон Махмуд Газнавийнинг обрўси янада ошиб кетди: у пойтахтга уч юз жангари фил, хисобсиз инъом-эхсон, бойлик билан кайтди. Кон тўкмай, ҳеч қандай талафотсиз бой бир вилоят кўлга киритилиши пойтахт Газнада катта байрам қилинди. Султон саройида ярим тунга қадар базму тараб авжига минди: созандалар куй додини бердилар; раққослар жасорат ўйинларини ижро этдилар; касидагўйлару газалсаролар янги асарларини басма-бас ўқишди. Малик-уш шуаро Абулхасан Унсурий машхур “Зафарнома” касидасини пешкаш этди. Унда Султон Махмуд Газнавий Хиндистонни забт этиш йўлида олиб борган жангу жадал кунма-кун, йилма-йил батафсил юксак балогат ва фасохатда тасвирланган эди. Барча сомеълар асарни Султон Махмуд зафарларининг солномасидек таърифлаб нафосатини алоҳида таъкидлашди. Касида Султонга ҳам хуш ёқди шекилли, шоирни олқишлади. Зафар базми қок ярим тунда тугади. Хобгоҳига сархуш ҳолда кайтган Султон Махмуд донг қотиб ухлаб қолди.

– Ўғлим, Нанданинг сулх ҳақидаги номасини қабул этиб, кўп яхши иш қилдингиз. Жангжўйликдан кўра, сулхпешалик подшонинг олижаноб фазилатидир. Мардум қонини бекорга тўкилишининг олдини олиб, қучган улкан зафарингиз тангри ризолиги учун муборак бўлсин! Лекин, ўғлим, нега кўпдан бери Мехнани унутдингиз, Харрақон йўлини тутмай қўйдингиз? Ахир, улар бизни шарафлашмоқда-ку!? Сизни ҳамиша дуои хайр билан эслашмоқда...

Султон Махмуд отаси Сабуктегин айтган бу сўзлардан сесқаниб турди. Туши экан. Дарчадан ташқарига қараган чоғ, муаззин овози эшитилди. Демак, тонг отмоқда...

Султон Махмуд таҳорат олиб, бомдодни ўқиди. Сўнг вазир Маймандийни қорлаб фармон берди:

– Аёз ва сарбозларга айтинг, йўл тадоригини кўришсин, нонуштадан сўнг Мехнага жўнаймиз.

Вазир Маймандий хозирлик ишларига бош-қош бўлди. Ҳазинадан ҳамёнлар, ниҳоят, ҳар эҳтимолга қарши шикорий қуроллар, саратоний соябонлар қамланди. Катта лашқар қузатувида гуруҳ йўлга чиқди. Икки кеча-кундуз йўл юришди: тоғлар ошишди, дарёларни кечишди. Олдиндан жарчилар сафар ҳақида маълумот етказиши учун вилоят қишлоқ йўлларида халқ подшони олқишлади: кексалар қўлларини қўқсиларига қўйиб дуо қилишди; ёш-яланглар чапак қалиб қийқириб қузатишди. Ва ниҳоят ҳамроҳлар кўп манзиллардан ўтиб, Хомаварон даштига етиб қелишди. Шу ерда қузатучиларга руҳсат берилди ва ўн қавандоз даштга қараб от сурди. Тушга яқин сахро биқинидаги Мехнадан чиқибди. Қишлоққа қираверишда Даромадгоҳ мусофирхонаси – қарвонсарой бўлгич эди. Султон Махмуд етти ҳамроҳни шу ерда қолдириб, Маймандий ва Аёз билан қишлоқ бўйлаб қиланди. Тош ётқизилган шох қўчадан боришар экан, кўпгина уйлар ягона низомда, қояда қўрқам, ақсарияти қўпқори-синқори усулида қурилганини қўриб, хайратга тушишди. Барча ховлиларда икки-уч табақали ўймақорлик билан ишланган, турли нақшу ниғор билан зийнатланган, мойланганлиги учун ялтираб турган дарвозалар. Чапдаги дарвозада Султон Махмуд филларининг қаним устига бўрондек қужуми тасвирланган; ўнг томондаги бир дарвоза табақасига эса, зафар нақидасидан қурсанд Султоннинг фил устидаги тахти равонида қикор билан ўтиргани ақс этган эди. Дўстлар ёғоч ўймақорлиги усулида бақарилган бу санъат асарларини томоша қилиб, хайрат қармоғини таажжуб қандони билан тишлаб қолдилар. Шу қайт, Султон Махмуд бир

дарвоза олдида тўхтади. Ундаги накшда куръон ўқиётган Султон тасвирланган эди. Иттифоко, ўша дарвозадан бир йигитча чикиб салом берди. Алик олгач Султон Махмуд йигитга мурожаат килди.

– Бу накшлар кимнинг амалидир?

– Буларни Бобу (Бобулхайр демокчи – Х.Х) ўз пичоклари билан ясаганлар, – жавоб берди йигит.

Султон тушида отаси Сабуктегин айтган гапни эслади: улар бизни шарафламодлар!

– Бобу каердалар? – яна сўради Султон.

– Бобу ўлганлар. Дадам Абусаид Нишопурга кетганлар, – таъкидлади йигит.

– Бунга бир хамён беринглар! – буюрди Султон.

Аёз такимидаги хуржундан бир хамён олди-да, йигитнинг кўлига отмокчи бўлди. Шунда Султон кўли билан “тўхта!” деган ишорани килди-ю, халтани йигитга ўзи узата туриб деди:

– Буни ол, бобонгга яхши ёдгорлик куринглар.

Хомаварон чўлида хозир хам кад ростлаб турган Бобулхайр макбараси ана шу маблагга курилганини хали-хали эшлади.

Шундан сўнг дўстлар Мехнадан чикиб, Харраконга караб йўл олдилар. Чўл ёкалаб пешинга якин кишлокка кириб келишди. Султон ташрифи хакида овоза таркалгани учун бутун халк кўчага калкиб чиккан эди. Мехмонлар Шайх Абулхасан Харраконий кулбаси сари боришди. Хизматкор Шайхга Султон келганини етказди.

– Айт, номахрамлар хонадонимга йўламасин, Султон ўзи кирсин, – деди Харраконий.

Вазир Маймандий билан Аёз кўчада қолиб, Султон ичкарига кирди. Шайх Султонни ўтирган жойида кутиб олди: кўл беришиб кўришдилар. Ўзаро суҳбат узок давом этди.

Куръони каримни тафсир этган Султон Махмуд кўп оятлар сеҳрини янгитдан сўраб билди. Хатто Мансур Халлож акидаси хакида гоят асосли жавоб олди. Гап орасида Харраконий: “Сизнинг сулхпеша бўлганингизни эшитиб, хақкингизга дуо килдик”, – деб кўшиб кўйди. Шунда Султон Махмуд кўйнидан олтин тўла бир хамён чиказиб узатди.

Аmmo у:

– Биз бойликни азалдан тоабат талок килганмиз, – деб олмади.

– Ундай бўлса, устоз, бизга бирон муносиб эхсон ёки дуойингиз йўқми? – деди Султон.

– Иллохо, окибатингиз махмуд бўлсин, – деб юзига фотиҳа тортди ва кўрпача остидан эски хиркасини чиказиб берди. Мехмон уни юзига суртди-да, аста тахлаб кўлтигига тикди.

Султон кетишга изн сўраб ўрнидан турди. Шайх хам жойидан кўтарилиб, кўча эшиккача кузатиб кўйди. Маймандий билан Аёз кўл ковуштириб таъзимда турарди. Шунда Султон Шайхдан сўради.

– Мухтарам устоз! Биз келганда пешвоз чикмадингиз, хатто ўрнингиздан кўзгалмадингиз. Энди бўлса, бизни кузатиб кўймоқдасиз. Буни қандай тушуниш мумкин!?

– Камина даргоҳига кадам ранжида килганингизда сиз Султон эдингиз, энди эса дарвеш бўлиб кайтаяпсиз, – жавоб берди Шайх.

Хамрохлар хайр-хўшлашиб, отларининг жиловини Даромадгоҳ карвонсаройига караб бурдилар.

Бир кеча Хиндиё хамда Фарокин номли донишмандлардан Авесто бўйича таълим олган ёш подшоҳ Кисро Анушервон туш кўрибди. Тушида гўзал бир оху саройга кириб келиб, подшо кўлидаги жомни олиб, бир култум шароб симирибди-да, жомни улоктириб-синдириб, кўздан гойиб бўлибди.

Тонг сахарлаб зўр донишмандларни йигиб, туши таъбирини сўрабди, ҳеч ким жавоб беролмабди. Охир-окибат шох бир неча кунга мухлат берибди. Бирон-бир уламо таъбирлай олмабди. Шундан сўнг, подшоҳ чечан ва сўзамол одамларни йигиб, кўлларига бир лагандан олтин бериб дебди:

– Бутун мамлакатни айланиб, жар солинглар. Кимда-ким тушим таъбирини айтса, бошидан шу зарни сочинглар.

Ходимлар турли вилоят, шахару кишлокларга боришибди. Сўрашибди, суриштиришибди. Аммо подшоҳ тушини таъбирловчи бирон донишмандни учратишмабди.

Анушервоннинг Озодсарв деган надими бўларди. У кўп шахарларни айланиб, охири Марвга бориб, зодагонларга муддаосини изхор этибди. Шунда улардан бири:

Гулафшон гузарида бир авестохон муаллим йигитча бор. У гўдакларга Зенд Авестодан дарс беради. Туш таъбирини ўшандан бошқа киши айта олмас керак, – дебди.

Озодсарв донишманд йигит хузурига борибди.

– Бу масалада билимим ожизлик килади. Аммо менга Авесто ёрдам берса керак, – дебди. Кечкурун у Авестони ўкиб караса, тушига кирган оху эр киши бўлади. У шаробни тўла ичса, ўлдиришади, ярим ичса, соғ қолиши мумкин, деб ёзилган экан. Эртаси куни муаллим йигит Озодсарвга:

– Туш таъбирини факат шохнинг ўзига айтаман, – дебди.

Икковлон яшин тезлигида ярим кечада пойтахт Мадойинга етишибди. Эртаси куни Озодсарв йигитни саройга бошлаб борибди. Подшоҳ тушининг тафсилотини баён этибди.

– Шохим, саройингизда нечта канизак бор? – сўрабди йигит.

– Етмишта пари-пайкарим бор, – жавоб берибди шох.

– Ана шу канизаклардан бири эркак киши бўлиши керак, – таъкидлабди муаллим.

Анушервон хангу манг бўлиб қолибди.

– Буни қандай билиш мумкин?

– Эрта тонгда барча канизакларни тахт пойидан бир-бир ўтказасиз, юришидан аниқлаймиз, – дебди йигит.

– Эртаси куни шундай қилишибди. Аммо канизаклар хиромидан қайси бири эркаклиги билинмабди.

– Энди, шохим, бўлар иш бўлди, – дебди йигит. – Тонг сахарда сиз тахтингизга чиқиб ўтирсангиз, мен ёнингизда тураман. Канизакларни эса биттадан ички либосда хузуримиздан ўтказишсин.

Одатда канизаклар бир хонада икки кишидан яшашаркан.

Хуллас, Мохрўйи Чочий деган канизакнинг хамхонаси ёш йигит бўлиб чиқибди.

Подшоҳ газаб билан “Бу не хол” – деб сўраган экан, канизак жавоб берибди.

– Бу йигит – менинг акам. Онамиз – бир, отамиз – бошқа. Усиз мен хаётимни тасаввур этолмасдим. Шу боис уни машоталар орқали киз суратига киргизиб, ўзим билан бирга олиб келгандим...

– Энди бу кўрнамаклар тақдири нима бўлади? – сўрабди таъбирчи йигитдан Анушервон.

– Агар оху шаробни тўла сипкариб, кадахни улоктирган бўлса, жазолари ўлим, – дебди донишманд йигит.

Окибатда, йигит билан кизни ўз хоналарида осиб ўлдиришибди.

Подшо тушини таъбирлаб, Мохрўйи Чочий сирини очган ўн етти яшар донишманд кейинчалик Анушервон давлатининг мустахкам устунни бўлган, Шарқда адолатли вазир рамзига айланган Бузружмехр эди.

Яшил рангли соз

Шарк касбий мусикасининг асосчиси Борбад Нарвазий (XI аср) хакида халк орасида кўп хикоят ва нақллар тарқалган, шахси афсонларга айланган. Биз Борбад хақидаги икки нақлни шогирдлари тилидан хикоя қилдик.

Ростини айтсам, Борбад сафимизга келиб кўшилган кундан бошлаб тинчим йўқолди. Қалбимда аллақандай гашлик пайдо бўлди. Зероки, у фавқулудда сохиби хофиз, бастакор сифатида кундан-кунга ўзини кўрсата бошлади. Ўзи шеър ёзиб, куй басталар, табиат эхсон этган ноёб овоз билан ижро этар эди. Мартабам, обрўйим кўлдан кетаётган, хар сонияда у ўрнимни олиб кўяётгандек туюларди. Шунинг учун, саройдаги хос базмларга Борбадни яқинлаштирмасликка, Хусрав хузурида ўз санъатини намойиш этишига йўл кўймасликка интилдим.

Бахор кунларидан бирида Хусрав аъёни давлат, муваққилони мамлакат иштирокида Фирдавс отлиг богида гул сайри, шеър устаси соз базми ўтказадиган бўлди. Жиддий тайёргарлик, машқлардан сўнг бир гуруҳ созандаю хофиз билан бокка жўнайдиغان бўлди. Борбад ҳам базмда иштирок этишни жуда-жуда истади. Хатто ёлворди ҳам. “Хали ёшсан. Бунча шухратпараст бўлмасанг? Ё эхсон истайсанми?” – дедим-да, учта тилло танга бериб жўнаб кетдим.

Бог сайри, гул гаштидан сўнг сарвзор ўртасидаги мухташам кўшкка тўпландик. Шеър бахси, созу овоз жаранги кўкка ўрлади. Бир тарафда раққослар Борбад янги ўргатган рақсни киёмига етказиб ўйнамоқда эдилар. Айвон тўридаги шохсупада Некисо Чанги бошчилигидаги машшоқлар куй додини беришмоқда. Шу пайт, айвон ёнидаги сарвлар орасидан бир куй таралди. Кўтаринки, шодиёна руҳдаги бу куй шу даражада ёқимли, сеҳрли эдики, бутун табиат гўзаллиги унда мужассам дейсиз. Бир сонияда йигилганлар оғзи хандаю шўхликдан, созандалар тори ноладан, раққослар оёғи хиромдан қолди. Куй авж нуктасига етгач, аста-секин пасайиб майсазорлар узра ёйилиб, сарвлар ичига гарк бўлди.

Хусрав ишораси билан уч киши сарвзорга югурдик. Не кўз билан кўрайким, дарахтлар ичидаги ям-яшил ўтлар устида майсаранг либослар кийиб олган Борбад ўтирганди. Хатто кўлидаги сози ҳам яшил рангда эди. Кўлтигидан олдим-да, кўшк томон етакладим. Хамма уни хушвакт пешвоз олди. Мен ҳам таъзим қилдим. Сарвлар орасидан таралган оханг устида бахс бўлди. Хамма бир огиздан куйда табиат кўрки, файзу таровати жозибали,

мукаммал акс этганини таъкидлади. Хусрав Борбад этагини дурру жавохирга тўлдирди. Куйни “Сабзи андар Сабз” деб атадилар. Шу кундан Хусрав Борбадни ўрнимга сарой санъаткорларининг бошлиги этиб тайинлади. Мен дахоси олдида бош эгдим ва бир умрга шогирдликча колдим.

Маълум бўлишича, “шухратпараст” деб уч танга беришим Борбад иззат-нафсига теккан экан. У тўгри уйига бориб, бахор манзарасига ўхшатиб майсаранг либослар кийибди, барбатини ҳам яшилга бўябди. Сўнгра богбон Бомдуй хузурига келиб, шу кунги базм пайтида бокка киришга рухсат сўрабди. Борбад санъатининг чин мухлиси Бомдуй ижозат берган экан...

Устоз калби

Бахор ойлари эди. Биз бир гурух машшок билан Исфaxonда Наврўз тантаналарида иштирок этиб, ўз куй ва кўшиқларимиз билан халк сайлига файз багишлаб юрар эдик. Иттифоко, Хурав ўгли Шеруя томонидан ўлдирилганини эшитдик. Мен яшин тезлигида Мадойинга етиб келдим. Лекин, хайхот, кечикибман. Аллакачон Хусрав дафн этилганди. Саройдаги алгов-далгов хакида дув-дув гап. Пойтахт одамни тутиб ейман дейди. Кўхна ошнолардан ҳеч кимни топа олмадим. Хамма зада кушлардай тумтаракай бўлган.

Охири ўзимни кўлга олдим-да, тўгри устозим Борбад ховлисига караб юрдим. Келдиму кўзларимга ишонмай донг котиб колдим. Эвоҳ, бу кандай кўргулик. Эй фалак, бу не бедодлик! Нахот, шундай кошона кулини кўкка совурсанг! Кандай куч билан бакирганимни билмайман. Кўз ўнгим коронгулашиб, бошим айлана бошлади. Гандираклаб култепаларни айландим. Хамма нарса куйиб, хоку туроб бўлган эди.

Кечга якин кўни-кўшнилardan устозимни сўроқладим. Бир- икки йўловчи бозор бошида девонавор айланиб юрганини, дарвешлар жандасини кийиб олганини айтди. Шундан сўнг, сахар четидаги карвонсаройлар ва дарвешхоналардан кидирдим. Ва ниҳоят, бир хужрадан топдим. Эшиқдан киришим билан бурчакда ўтирган Борбад ўрнидан турди. Шамшоддек комати дол, аргувондек рухсори заъфарон бўлган. Багрига отилдим, ота-боладек бир-биримизни кучиб саломлашдик. Навбат кўл бериб кўришишга келганда, кўлим олдинги ипакдек майин, хамиша оташдек иссик кафтларга эмас, аллакандай каламланган, совук новдаларга теккандай бўлди. Бир сесканиб тушдим. Карасам, хар икки кўлининг бош ва кўрсаткич бармоқлари тагидан кесилган, ўрни корайган ва буришик эди. Кўларимдан тиркираб ёш чикиб кетди. Томогимга аччик нарса тикилиб келарди: “Нахотки куйга суикасд килган бўлсалар?! Нахотки!”

Накл этишларича, устозим тонг-сахарда Хусравга суикасд килинганини эшитиб, саройга чопибди. Хос хонасида конга беланиб ётган хомийсини кўриб зор-зор йиглабди. Ўзи ювиб-тарабди, дафн маросимида бош-кош бўлибди. Шохона макбарага элтиш йўлида машхур “Хусравони” куйини чалиб борибди. Хомийсини ўз кўли билан лаҳадга кўйибди. Дафн маросими гарибона бир тарзда ўтибди. Устоз назарида маърифат ва адолат офтоби сўниб, дунёни зулмат эгаллагандек бўлибди. Диёнат ва урфон, санъат ва нафосат оламини жаҳолат олами коплабди. Бундай хаётга лаънат ўкиб, бу дунёдан бош олиб кетгиси келибди. У макбара ёнидан тўгри уйига келиб, аввал созини

синдирибди, сўнгра бармоқларини болта билан чопибди, кейин уйига ўт кўйиб дарвешона хаёт кечирिशни ихтиёр этибди.

Мен устозимни уйимга элтмоқчи бўлди. Аммо у ўз қароридан қайтмади. Деярли ҳар куни олдига келиб турардим, ёлғизлатиб кўймасликка интилдим.

Шахар ҳамон алғов-далғов, сарой нотинч эди. Хамма ёқни айгоқчилар, галамислар босган. Хусрав вафотидан олти ой ўтгандан сўнг, фитначилар Шеруяни ҳам ўлдириб кетишди. Отасини ўлдирган фарзанд шохликка ярамайди, яраса ҳам олти ойдан нарига ўтмайди, деган куйидаги хикмат ўшандан қолган:

Падаркуш подишохино нашояд,
Агар шояд, зи шашмохе напояд.

Қунлардан бир қун келиб устозни дарвешлар қулбасидан топа олмадим. Марвга кетиб қолибди. Орадани кўп ўтмай вафот этгани хақида хабар келди. Ҳа, мунқайиб қолган мўйсафидни ватан хоки меҳри тортган экан... Бориб қабрини зиёрат қилиб қайтдим.